

KAPITTEL 10

Profesjon og skjønn¹

Harald Grimen og Anders Molander

Profesjonelt arbeid beskrives ofte som skjønnssbaseret.² Skjønn ses som en uomgjengelig side ved en type praksis som anvender generell kunnskap, nedfelt i handlingsregler, på enkelttilfeller. Alle profesjoner gjør det, i en eller annen form. Allmenne handlingsregler gir sjelden entydige konklusjoner om hva som bør gjøres i konkrete tilfeller. For å kunne fatte slike beslutninger må man også bruke dømmekraft. Denne ubestemtheten er et viktig grunnlag for det Andrew Abbot kaller profesjoners «jurisdictional claims».³ Uten beslutningssituasjoner med en viss grad av ubestemthet – og skjønn i utføringen av oppgaver – vil det neppe finnes grunnlag for en profesjons krav om legitim kontroll over visse arbeidsoppgaver. I fravær av ubestemthet ville oppgavene kunne utføres mer eller mindre mekanisk. Det ville da i bunn og grunn være det samme hvem som utførte dem. På den andre siden må det finnes en kunnskap som kvalifiserer for utførelsen av disse oppgavene som kan systematiseres og kommuniseres, og dermed læres. Hvis ikke ville det ikke finnes noe grunnlag for en spesifikk og sertifiserende utdanning, som er et profesjonskjennetegn. Kravet om profesjonsstatus forutsetter både en standardiserbar og overførbar kunnskap og en ubestemthet i kunnskapsanvendelsen.⁴

På tross av skjønnets fremtredende rolle i idealtypiske modeller av profesjonalisme har profe-

sjonslitteraturen merkelig lite å si om begrepet skjønn. Ofte opptrer skjønn bare som en uanalysert restkategori. Skjønn diskuteres dessuten sjelden som normativt problem i denne litteraturen. En slik diskusjon krever imidlertid en teori om skjønn. En fullt dekkende teori om skjønn finnes – så vidt vi vet – pr. i dag ikke. Vi skal lage en skisse til en slik teori i dette kapitlet. Den må svare på minst fire spørsmål:

- 1 Den må si under hvilke betingelser skjønn er uomgjengelig. Vi kaller dette *skjønnets omstendigheter*. Det er kilder til ubestemthet som nødvendiggjør skjønn.
- 2 Den må si hva som kjennetegner skjønn som resonneringsform. Skjønn er en form for praktisk resonnering, hvor formålet er konklusjoner om hva som bør gjøres i konkrete enkelttilfeller, men hvor *holdepunktene er svake*. Det er resonnering «without a banister», for å låne en metafor fra Hannah Arendt (Arendt 1979:336).
- 3 Den må identifisere de normative rammeverkene eller prinsippene som skjønn bindes av. Vi kaller dette *skjønnets normative kontekster*. Det er generelle normative føringer på skjønn, som differensierer mellom typer av skjønnsutøvelse.
- 4 Den må forklare hvorfor skjønn kan være normativt problematisk. Vi kaller dette *skjønnets byrder*. Det er kilder til variasjon – og eventuelt vilkårlighet – i utfallet av skjønnsmessige vur-

1 Vi vil takke Kristine Bærøe, Aksel Hatland, Anne Kveim Lie, Bengt Molander og Svein Tuastad for kommentarer til tidligere utkast av dette kapitlet.

2 Se f.eks. Freidson 2001:22–35, 60, 180.

3 Med dette mener Abbott «a claim for the legitimate control of a particular kind of work» (Abbott 1988:60).

4 Jamous og Peloille (1970:112) definerer profesjoner som yrkesgrupper med en relativt høy «indeterminacy/technicality ratio», hvor «technicality» representerer «means that can be mastered and communicated in the form of rules». Se også Larson 1977:41ff.

deringer, som er virksomme selv når skjønn blir utøvd så grundig og samvittighetsfullt som mulig.

Vårt formål er å sette ord på restkategorien skjønn, å skissere et begrepslig rammeverk som kan fange inn hva det er å utøve skjønn, og gjøre det mulig å diskutere noen av de problematiske sidene ved skjønnsutøvelse.

I Om begrepet skjønn

Først skal vi si noe om selve skjønnsbegrepet. Vi skal gjøre det ved å plukke ut noen sider fra begrepets historie. Det viser seg at begrepet langt fra er entydig. Det er mulig å skille ut minst to hovedbetydninger av det, som det er viktig å holde fra hverandre. I stor grad har den ene av disse betydningene fått oppmerksomhet, mens den andre har ligget mer i skyggen.

I *Leviathan* (1651) lager Thomas Hobbes, grunnleggeren av moderne politisk filosofi, en fortegnelse over forskjellige intellektuelle dygder («virtues»). En av disse er «discretion» eller skjønn. Skjønn består i «distinguishing and discerning, and judging between thing and thing», særlig i de tilfeller «such discerning be not easie» (Hobbes 1973:33) og det kreves «a good judgement». Det engelske substantivet «discretion» går tilbake til verbet «discern», som kommer av det latinske ordet *discernere*, som betyr å «atskille» eller «utskille». På norsk brukes «diskresjon» først og fremst i betydningen forsiktighet med hva man sier eller gjør. Det kan for eksempel innebære å trekke en grense med hensyn til hvilken informasjon som gis ut om noen, en grense mellom det private og det offentlige. Det norske ordet «skjønn» kommer fra det norrøne ordet *skyn* og betyr slike ting som «omdømme, forstand, dømmekraft, vurdering og vett».

Den som skiller noe fra noe, feller en dom ut fra en målestokk. En dom innebærer å tilskrive eller fraskrive et objekt visse egenskaper. Dommen kan gjelde utsagn, tilstander, handlinger eller produk-

ter. Bedømmelsen kan gjelde hvorvidt et utsagn er *sant* eller *oppriktig*, en handling *formålstjenlig* eller *riktig*, en tilstand *normal*, *ønskverdige* eller *rettferdige*, et produkt *godt* (som en god kniv) eller *vakkert*. Ved slike dommer skilles sanne utsagn fra falske, riktige handlinger fra feilaktige, ønskverdige tilstander fra ikke ønskverdige, gode produkter fra dårlige, og så videre. Men – som Hobbes sa – utskillelsen er ikke alltid lett, og flere ting kan gjøre den vanskelig. Det kan, for det første, være slik at det objektet som skal bedømmes, ikke kan innordnes under en entydig beskrivelse. For å avgjøre om en handling er formålstjenlig, må vi vurdere dens virkninger. Men den kan ha virkninger som normativt står i motstrid med hverandre, og man må da balansere disse mot hverandre. Enhver handling kan også ha uheldige sidevirkninger. Alt dette kan gjøre det vanskelig å bedømme om en bestemt handling kan beskrives som formålstjenlig. For det andre kan målestokker måtte fortolkes. Hva betyr det for eksempel at noe er normalt? Betyr det at det er friskt? Betyr det at det er et statistisk gjennomsnitt, omtrent slik som gjennomsnittshøyden eller gjennomsnittsvekten i en befolkning? Betyr det at ingen legger merke til det, at det er en del av dagliglivets ofte oversette selvfølgeligheter? Det kan også være uklart hvilken målestokk som er relevant. Hvis en pasient trenger mye mer pleie og omsorg enn andre pasienter, hvilken målestokk er da relevant? Hva skal veie tyngst, likebehandling i forhold til andre pasienter eller tilfredsstillelsen av denne pasientens individuelle behov? Og hvordan velger man målestokk i en slik situasjon? Hvis man er i en av de tre ovenfor nevnte situasjonene – eller i andre tilsvarende situasjoner – da foreligger det en type ubestemthet som krever utøvelse av skjønn. Slike situasjoner krever altså en bestemt type resonnering for at man skal kunne nå frem til en beslutning om hva som bør gjøres. Vi kommer tilbake til dette i avsnittet om skjønnets omstendigheter.

I *Leviathan* bruker Hobbes «discretion» også om den valgfrihet som tilkommer undersåttene i et land («the subjects») når suveren (for eksempel en konge) ikke har foreskrevet noen regel for hva som skal gjøres. Undersåttene er da frie til å handle

slik de selv finner det for godt, «according to (their) own discretion» (Hobbes 1973:115). Dette er det som vanligvis kalles *negativ frihet*.⁵ Ved negativ frihet har aktøren et handlingsrom som består av de handlingsalternativer som hverken er forbudte eller påbudte (Alexy 1994:198ff.). Disse kan han fritt velge mellom. Ingen andre har da rett til å hindre ham i å velge å gjøre det han vil. Ved negativ frihet har aktøren altså en type *autonomi*. Skjønn forstås da som et innhegnet rom hvor en bestemt form for frihet til å ta beslutninger holdes i hevd innenfor innhegningens grenser. Dette synet på skjønn svarer godt til den moderne juridiske bruken av «discretion»: «To have discretion is ... in the broadest sense to have a sphere of autonomy within which one's decisions are in some degree a matter of personal judgment and assessment» (Galligan 1986:8). Vanligvis brukes imidlertid «skjønn» eller «discretion» i en mer spesifikk betydning i juridiske sammenhenger. Det dreier seg ikke om personers rettslige autonomi som sådan, men om en delegert myndighet til å fatte beslutninger på grunnlag av skjønn, såkalt «discretionary power»: «The power is given to a person with authority to choose between two or more alternatives, when each of the alternatives is lawful» (Barak 1989:7).

Med Hobbes som utgangspunkt har vi identifisert to hovedbetydninger av skjønn. På den ene siden betegner skjønn eller «discretion» en kognitiv aktivitet: det å felle dommer om objekter, under betingelser av ubestemthet, og den resonnering som fører frem til slike dommer. Formålet med disse er å skille noe fra noe annet. På den andre siden betegner skjønn et vernet rom for valg eller beslutninger på grunnlag av slike dommer. Med et lån fra Robert Alexy kan vi snakke om en *epistemisk* og en *strukturell* forståelse av skjønn (Alexy 2002:393). I det første tilfellet handler det om ubestemthet med hensyn til hva som er riktig, godt eller vakkert, og skjønn blir forstått som en slags resonneringsprosess som kan lede frem til konklusjoner og beslutninger under slike betingelser. I det andre tilfellet handler det om en dele-

gert og negativt avgrenset frihet, dvs. om en aktørs betrodde frihet til å velge mellom tillatte handlingsalternativer på basis av grunner som han selv finner godtakbare. Vi skal utdype dette noe mer.

II Skjønn som strukturell kategori

Rettsfilosofen Ronald Dworkin har laget en mye sitert strukturell definisjon av skjønn. Dworkin argumenterer mot en vid fortolkning av skjønnsbegrepet: «The concept of discretion is at home in only one sort of context; when someone is in general charged with making decisions subject to standards set by a particular authority».⁶ Skjønn likner på «hullet i en smultring». Det eksisterer som «an area left open by a surrounding belt of restriction» (Dworkin 1978:31). Derfor er skjønn et relativt begrep. Det er relativt til visse begrensninger og til den autoritet som har fastsatt disse. For Dworkin gir det alltid mening å spørre: «Discretion under which standards?» or «Discretion as to which authority?» Kort sagt betrakter Dworkin skjønn som et rom for frihet innhegnet av visse restriksjoner, fastsatt av en myndighet. Det er, som han sier, et rom som har blitt latt åpent av omgivende begrensninger. Det Dworkin kaller *standards*, er de restriksjoner som skjønn må defineres i forhold til. Disse fastsettes av en særskilt autoritet. De er bindende for dem som denne autoriteten betror å fatte visse avgjørelser. Hvis vi snakker om skjønn i strukturell betydning, er to presiseringer alltid nødvendige. Det må presiseres hvilke standarder beslutninger er underlagt. Og det må presiseres hvilken autoritet som har delegert myndigheten til å utøve skjønn. Å ha et rom for skjønn er da – slik Dworkin ser det –

6 Dworkin 1978:31. Vi kan ikke her gå inn på den rettsfilosofiske konteksten for Dworkins utlegning av «discretion», nemlig hans kritikk av rettspositivismen. Ifølge Dworkin gir den positive «regelmodellen» for retten et stort rom for skjønn – alle de tilfeller hvor lovregler ikke gir et svar. Om det derimot finnes rettslig bindende moralske prinsipper, og retten således ikke bare består av regler, krymper rommet for skjønn. Dworkins idé om slike prinsipper som rettslige standarder innebærer en tilbakevisning av rettspositivismens grunntese om atskillelsen mellom moral og rett.

5 Se Berlin 1969:122 ff. og innledningen, vii ff.

ikke å ha en absolutt negativ frihet til å gjøre hva man vil uten innblanding fra andre. Det er å ha en frihet relativt til standarder fastsatte av en myndighet. Det følger av dette at skjønnsutøvelse er noe man må kunne redegjøre for og begrunne overfor den myndighet som har laget standardene.

Dworkin skiller videre mellom to typer skjønn, *sterkt* og *svakt*. Svakt skjønn dreier seg om at all anvendelse av standarder satt av en autoritet krever fortolkning og bruk av dømmekraft – i en grad som tiltar med graden av ubestemthet. Dworkin snakker også om svakt skjønn i typer av tilfeller der den som skal utøve skjønn, er bundet av standarder, men «no one will review that exercise of judgment» (Dworkin 1978:32). Sterkt skjønn opptrer derimot når den som tildeles beslutningsansvar, ikke er bundet av standarder, «he is simply not bound by standards set by the authority in question».

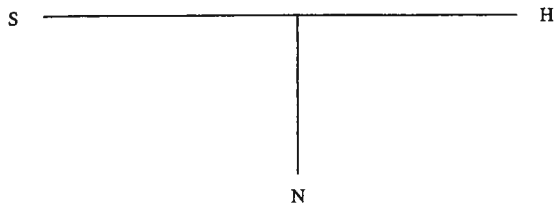
Dworkin illustrerer de to typene skjønn med en sersjant som blir beordret til å plukke ut de fem mest erfarne soldatene for et oppdrag, i motsetning til at han bare får ordre om å plukke ut fem soldater. I det første tilfellet inneholder ordren en standard, nemlig at de fem utplukkede skal være de *mest erfarne* soldatene. Det kan selvsagt være vanskelig å vite hva det betyr, men sersjanten skal gjøre mer enn bare å velge ut fem soldater. Han må forholde seg til en eller annen målestokk for erfaring. Og det finnes visse måter han da ikke kan gå frem på, for eksempel å trekke fem navn tilfeldig, eller be om at frivillige melder seg. Ingen av disse prosedyrene vil – annet enn slumpmessig – gi de fem mest erfarne soldatene. I det andre tilfellet gir ordren ingen standard for valget av fem soldater. Her kan sersjanten gå frem på mange måter, for eksempel tilfeldig valg eller frivillighet. Denne distinksjonen gjelder altså i hvilken grad beslutningstakeren er bundet, dvs. hvor stort det området er som blir latt åpent av den overordnede autoriteten (hullet i smultringen).⁷

III Skjønn som epistemisk kategori

Skjønn som epistemisk kategori er en bedømmende virksomhet under betingelser av ubestemthet. Formålet er å skille noe fra noe. Den som utøver skjønn, resonnerer om særskilte tilfeller for å komme frem til en begrunnet konklusjon om hva som bør gjøres. Skjønnets epistemiske og strukturelle sider henger sammen. Delegasjon av skjønnsmyndighet («discretionary powers») hviler på en antakelse om at den betroede aktøren kan utvise dømmekraft og ta fornuftige beslutninger, dvs. beslutninger som kan begrunnes med allment godtakbare grunner. Det er, med litt andre ord, å anta at han vil forvalte det frihetsrommet han har fått tildelt, på en fornuftig måte.

Men hva er det som kjennetegner skjønnsutøvelse forstått som resonnering? Å resonnerer innebærer å forsøke å finne begrunnede svar på spørsmål. Spørsmål om hva vi bør gjøre, kalles praktiske spørsmål. Forsøk på å finne begrunnede svar på slike spørsmål kalles *praktisk resonnering*. Et praktisk resonnement er å slutte til en handling fra en situasjonsbeskrivelse i kombinasjon med en norm. Resonnementets struktur kan vises ved hjelp av følgende skjema, der S står for situasjonsbeskrivelse, H for handling og N for norm:⁸

7 Dworkins begrep om sterkt skjønn er merkelig. Hvis skjønnsbegrepet bare kan anvendes når noen «is in general charged with making decisions subject to standards set by a particular authority» (s. 31), er det merkelig å definere sterkt skjønn som å ikke være «bound by standards set by the authority in question» (s. 32). Alternativene til å ikke være bundet av standarder fastsatt av «the authority in question» er enten å ikke være bundet av standarder i det hele tatt, å være bundet av standarder fastsatt av en annen autoritet, noe som er merkelig, eller å være bundet av standarder som ingen autoritet har fastsatt, noe som også er rart. Dworkin synes å velge den siste løsningen. Han sier at også ved sterkt skjønn er visse standarder virksomme, nemlig standarder for rasjonalitet, «fairness» og effektivitet (s. 33). Men det er problematisk å betrakte disse standardene som noe som er fastsatt av en myndighet. Når løytnanten beordrer sersjanten til å velge de fem mest erfarne soldatene, har vi en standard fastsatt av en myndighet. Men kan man betrakte rasjonalitet, «fairness» og effektivitet slik? En forskjell er denne: Det gir mening å se bort fra erfaring når man velger ut soldater. Men gir det mening å se bort fra rasjonalitet, «fairness» og effektivitet i skjønnsutøvelse?

En norm er en allmenn handlingsanvisning. Den sier hvordan vi bør forholde oss eller hva vi bør gjøre i en situasjon av en viss type. Normens funksjon er å rettferdiggjøre skrittet fra S til H. Hvis vi ser et biltyveri (S), bør vi ringe til politiet (H). Hvis vi ser et barn som holder på å drukne (S), bør vi forsøke å hjelpe (H). Hvis vi har bestilt en sekk poteter fra naboen og han leverer dem på døra (S), bør vi betale (H). Felles for disse normene er at de sier hva vi har plikt til å gjøre. De er *pliktnormer*. Men skrittet fra S til H kan også garanteres eller begrunnes av normer hvor hvis-ledet består av et ønske eller en intensjon og så-ledet anviser en måte som ønsket eller intensjonen kan realiseres på, en handling det kan realiseres med. Normene uttrykker da mål-middel-relasjoner og kan kalles *instrumentelle normer*. En annen type normer pålegger oss å etterstrebe bestemte mål og å finne egnede midler. Denne typen formålsnormer eller *teleologiske normer* har en åpen struktur og gir stort spillerom for aktørens fortolkninger og handlingsvalg. De gir de svakeste holdepunktene for praktisk resonnering.⁹

I fravær av handlingsnormer kan vi ikke slutte fra en situasjonsbeskrivelse til hva som bør gjøres. Men gitt slike normer bringer de oss fra situasjonsbeskrivelse til handling. Stephen Toulmin kaller slike normer «warrants» eller *garantister*. En «warrant» er en slutningsregel som tillater overgang fra visse premisser til en viss konklusjon. Konklusjonen som normen «garanterer» – gitt situasjonsbeskrivelsen – kan være mer eller mindre bestemt. Vi

kan også være tvunget til å gjøre forbehold og spesifisere tilleggsbetingelser som konklusjonen gjelder under. Situasjonsbeskrivelsen og normen gir til sammen det vi kan kalle *handlingsgrunnene*. Hvis man skal begrunne hvorfor man ringte til politiet (H), kan man vise til at man så et biltyveri (S) og til en norm som sier at lovbrudd bør rapporteres til politiet (N). I de fleste tilfeller vil det være en helt godtakbar begrunnelse. Ofte blir imidlertid normen bare underforstått. Når man blir spurt om hvorfor man tilkalte politiet (H), sier man bare at man så at naboen's bil ble stjålet (S). At slike ting skal rapporteres til politiet (N), blir stilltiende underforstått. Det samme gjelder instrumentelle normer, hvor man ofte underforstår hvis-ledet.

Handlingsgrunnene kan i sin tur kreve begrunnelse. For å begrunne en situasjonsbeskrivelse, dvs. antakelser om hvilken type situasjon det handler om, må man vise til relevante situasjonstrekk. I kombinasjon med en regel – eller «warrant» – kan man så slutte til situasjonsbeskrivelsen S. Om visse trekk opptrer, foreligger en situasjon av type S. Anta at en person blir bedt om å begrunne at han så at naboen's bil ble stjålet. Han vil da måtte nevne en del trekk som gjør det sannsynlig at det var snakk om et tyveri, og at han virkelig så dette: En ukjent mann tok seg inn i bilen. Han hadde ikke nøkkel, men brøt opp døren. Han så seg hele tiden rundt for å forsikre seg om at han ikke ble iaktatt. Han kjørte bort i stor fart, og så videre. Observatøren kan si at han stod bare tyve meter fra det hele, skjult bak en hekk, men at han hadde god utsikt, at han har normalt godt syn, og så videre. Han begrunner på denne måten både at det dreide seg om et tyveri, og at han virkelig så hva som skjedde. En slutningsregel av følgende type er her underforstått: Hvis de og de trekk forekommer, så foreligger det en situasjon av type S. En slik slutningsregel kalles vanligvis en *identifikasjonsregel*. S er en konklusjon basert på visse data i kombinasjon med en identifikasjonsregel som «garantist». Å begrunne situasjonsbeskrivelser kan være meget komplisert, som vi skal se senere. Det kan kreve både dagliglivskunnskap og vitenskapelig kunnskap. Og det er et sentralt element i all utøvelse av skjønn.

8 Vi bygger på Stephen Toulmins allmenne argumentasjonsmodell i *The Uses of Argument* (1958:kap. III) med leddene «data» (her S), «warrant» (her N) og «conclusion» (her H). Se også Günther 1988:37 ff.

9 For en mer utførlig normkatalog, se Schnädelbach 1992: 83 ff., som bygger videre på von Wright (1963).

Å begrunne en norm innebærer å vise dels at normen er *gyldig*, dvs. at den bør eller fortjener å etterleves, dels at normen er *anvendbar* i den konkrete situasjonen.¹⁰ Selv om begrunnelsen av en norm og dens anvendbarhet kan skilles fra begrunnelsen av en situasjonsbeskrivelse, er de to operasjonene avhengige av hverandre. Relevante situasjonstrekk identifiseres i lys av en norm. På den ene siden, en opponent som bestrider en norms anvendbarhet, gjør det ofte ved å bestride situasjonsbeskrivelsen. Hvis man skal begrunne at det var et tyveri man så, må man vise til straffelovens definisjon av tyveri. På den annen side, hvis man vil bestride at straffeloven skal anvendes på det som skjedde, kan man ofte gjøre det ved å bestride at det dreide seg om et tyveri. Det kan ha vært naboens ukjente onkel man så, og han trengte bilen i et nødstilfelle.

Forstått epistemisk – som resonneringsform – har skjønnsutøvelse det praktiske resonnementets karakteristika. Praktiske resonnementer utgjør imidlertid et *kontinuum*, hvor den viktigste variabelen er styrken på garantistene eller «the warrants». Skjønnsutøvelse er den delen av kontinuumet hvor garantistene er svakest, ofte nesten fraværende. Eller sagt på en annen måte: Skjønnsutøvelse er praktisk resonnering med svake holdepunkter eller «warrants». At en garantist er sterk, betyr at den nærmer seg styrken i en logisk slutningsregel, som er de sterkeste «warrants» vi har. Kjennetegnet på en logisk slutningsregel er et bestemt forhold mellom premisser og konklusjon: Hvis premissene er sanne, må konklusjonen være sann. Hvis alle mennesker er dødelige, og hvis Grimen og Molander er mennesker, så er Grimen og Molander dødelige. At en garantist er svak, betyr at den bare nevner forhold som må tas i betraktning ved overgangen fra premisser til konklusjon. Men den kan være helt åpen med hensyn til hvordan de skal tas i betraktning, og kanskje også uklar med hensyn til hvordan de skal fortolkes.

Denne bestemmelsen av skjønnsnets epistemiske status er i en viss forstand negativ. Den betrakter

praktisk resonnering som et kontinuum som er avhengig av garantistenes styrke, og den definerer skjønnsnett som den siden av kontinuumet hvor garantistene er svakest. Med denne bestemmelsen av skjønnsnets epistemiske status oppnår man fire ting. For det første blir *slektskapet* mellom skjønnsnett og andre typer praktisk resonnering tydelig. Skjønnsnett er ikke så forskjellig fra andre typer praktisk resonnering, hverken i form eller formål. Det som skiller skjønnsnett ut, er betingelsene som det resonneres under. For det andre, når det er garantistenes styrke som er den viktige variabelen, blir grensen mellom skjønnsnett og fri fantasi trukket ved *tilstedeværelsen av holdepunkter*. Hvis det ikke finnes noen normative holdepunkter som styrer resonneringen, kan man ikke snakke om utøvelse av skjønnsnett. For det tredje, garantistenes svakhet forklarer noe av det særegne ved skjønnsutøvelse, nemlig dens ofte påpekte karakter av noe som likner det den franske antropologen Claude Lévi-Strauss kaller *bricolage* (1962: 25 ff.). En *bricoleur* er en håndverker som repareringer ting med det han har for hånden. Slik er det også ofte ved skjønnsutøvelse: Når garantistene ikke gir rom for sikre konklusjoner, må man ofte bruke det man har, for å komme frem til en begrunnet konklusjon. Til sist, denne måten å bestemme skjønnsnets epistemiske status på, gir et blikk for noe av det mest problematiske ved skjønnsnett. Det er ofte i de situasjoner hvor skjønnsnett er mest påkrevd, at det er vanskeligst å utøve. Det skal vi belyse nærmere i neste avsnitt, om skjønnsnets omstendigheter.

IV Skjønnsnets omstendigheter

Skjønnsnets omstendigheter er de betingelser som gjør skjønnsnett uomgjengelig i et praktisk resonnement, hvor målet er begrunnede konklusjoner om enkelttilfeller.¹¹ Omstendighetene er kilder til *ubestemthet*, som skjønnsnett må lukke.

For å illustrere ubestemthetens kilder og skjønnsnets omstendigheter skal vi først se på anvendelsen av rettsregler. Rettsreglers grunnform er denne:

10 Om normbegrunnelse og normanvendelse, se Günther 1988 og Alexy 1995:52–70.

11 Vi har tilpasset dette begrepet etter John Rawls' begrep om «the circumstances of justice» (Rawls 1971:§ 22).

Hvis x , så y . Regelens *antesedent* – x – klassifiserer en handling (eller en unnlatelse) eller sett av handlinger (eller unnlatelser). *Konsekventen* – y – beskriver rettslige følger av klassifiseringen. Rettsfølgene springer ikke ut fra handlingen, men fra hvordan den blir klassifisert under gjeldende rett. I norsk strafferett er det for eksempel slik at hvis noen har begått et overlagt drap, kan han idømmes inntil 21 års fengsel. En slik regel har noen interessante trekk, som her kort skal nevnes.

Den er tenkt å være en strengt universell regel. Den gjelder alle handlinger som tilfredsstiller de betingelser for overlagt drap som antesedenten stiller opp. Dette er et karakteristisk trekk ved kodifisert lov. Universalitet er her en måte å materialisere det formelle prinsippet om likebehandling på.

Mer interessant er det imidlertid hvordan den er tenkt å fungere som «warrant» eller garantist i praktiske resonnementer. Rettsregler er en hovedtype av garantister i praktiske resonnementer. Grunnen til det er selvsagt at jus er en hovedtype av praktisk resonnering. Rettsregler er trolig også den sterkeste typen garantister vi har i praktisk resonnering. I idealtilfellet skal en rettsregel fungere som garantist med en styrke som likner styrken til logiske slutningsregler. I praksis er imidlertid dette uoppnåelig, av to grunner. Den første er at vi ikke har «garantister» med slik styrke når slutninger går fra deskriptive premisser (hva som er tilfellet) til normative konklusjoner (hva som bør gjøres). Den andre grunnen er at rettsregler ikke er, og ikke kan være, rent formale. De forlanger at premissene – antesedenten – er empirisk sett sann for at de skal komme til anvendelse. Hvis det er feil at en person har begått et overlagt drap, kommer straffelovens bestemmelser om overlagt drap ikke til anvendelse på hans tilfelle. Ved logiske slutningsregler er dette ikke slik. En logisk slutning kan godt være gyldig selv om premissene empirisk sett er feilaktige. Det foreligger en empirisk anvendelsesproblematikk ved rettsregler som ikke finnes ved rent formale logiske slutningsregler. Dette er problemet med subsumpsjon.

Rettsregler er – i idealtilfellet – tenkt å kunne anvendes med streng subsumpsjon. Dette følger

av rettsstatlige prinsipper. I idealtilfellet skal for eksempel lovbrudd kunne defineres så presist at det for enhver utført handling skal kunne definitivt avgjøres om den er et lovbrudd eller ikke, og eventuelt hvilket lovbrudd. For enhver handling H skal det kunne avgjøres uomtvistelig om den er lovlig eller ulovlig, og eventuelt hvilket lovbrudd det er snakk om. Men streng subsumpsjon er trolig bare et uoppnåelig ideal når det gjelder rettsregler, som det er når det gjelder mange andre slags regler. Hvis streng subsumpsjon er uoppnåelig, kommer skjønn inn i bildet. Det synes å foreligge minst tre ulike slags tilfeller hvor en rettsregel har denne formen og streng subsumpsjon likevel kan være vanskelig eller umulig å få til. Skjønn må da fylle hullene for at man kan nå en begrunnet konklusjon om hva som bør gjøres.

- 1 I den første typen tilfeller er antesedenten (hvisleddet) presis, mens konsekventen (så-leddet) ikke er det. Her finnes det flere slags tilfeller. Det kan for eksempel være lett å bestemme hvilket lovbrudd som har blitt begått, men vanskelig i praksis å bestemme rettsfølgene. Rettsfølgene kan være uttrykt som en slags skala, som når man kan idømmes *inntil* 21 års fengsel for overlagt drap, eller *inntil* så og så mange års fengsel for andre lovbrudd. Da overlates det til domstolene å foreta den faktiske straffeutmålingen i lys av forskjellige hensyn, for eksempel formildende omstendigheter. Rettsfølgene er da prinsipielt ganske åpne og i praksis omhegnet med så mange relevante forbehold at skjønn er nødvendig for å nå frem til en begrunnet konklusjon i hvert individuelt tilfelle. Selv om en handling har blitt klassifisert som overlagt drap, blir den dømte sjelden idømt 21 års fengsel. Mange forbehold blir i praksis dratt inn i bestemmelsen av den faktiske straffen, for eksempel om den dømte er mentalt eller fysisk skikket til å sone så lenge.
- 2 I den andre – og trolig vanligere – typen tilfelle, er konsekventen presis, men antesedenten vag. Det kan for eksempel være vanskelig å bestemme hvilket lovbrudd som er begått på grunn av

vaghet i beskrivelsen av lovbruddet. Men når det er avgjort hvor handlingen hører hjemme, er rettsfølgene relativt klare. Vanskeligheter med å bestemme hvilket lovbrudd som er begått, eller om lovbrudd er begått, kan skyldes forskjellige ting. Beskrivelsen av lovbruddet kan være uklar. Det fenomenet som skal klassifiseres i henhold til lov, kan også være sammensatt. Eller det fenomenet som skal klassifiseres, krever en type evidens som sjelden eller aldri er oppnåelig. Man er da tvunget til å dømme på grunnlag av indisier. En mulig type eksempler er såkalte hvitsnippforbrytelser. På grunn av kompleksiteten i slike saker kan det i praksis være vanskelig å avgjøre om et lovbrudd er begått, og hvilket lovbrudd som eventuelt er begått. Ofte mangler tekniske bevis. Ofte mangler også vitner. Eller det som er av vitner, forteller meget forskjellige historier. Dommerne må da resonnerer med få holdepunkter for å nå frem til en begrunnet konklusjon om hva som er sakens fakta.

- 3 I den tredje typen tilfelle er både antesedenten og konsekventen uklare. Det er da både uklart om sakene dekkes av loven og hvordan, og hva som følger. Mange sivilrettslige saker – og kanskje tvistemålssaker især – synes å ha en slik karakter. Mange land, for eksempel Tyskland, har et omfattende system av tvistemålsdomstoler, hvor en dommer hører partene, gjør seg opp en mening om sakens fakta og dømmer om hva som bør skje, på grunnlag av relativt få holdepunkter. De viktigste holdepunktene er ofte hvordan det har blitt dømt i tidligere saker, i kombinasjon med visse generelle prinsipper for rimelighet. Hvis partene godtar dommerens kjennelse, er saken ute av verden. Hvis de ikke gjør det, kan saken gå videre i rettssystemet. Aksept av løsninger i tvistemålssaker synes i særlig grad å henge på antakelser om dommerens upartiskhet og antakelser om hans gode dømmekraft. Grunnen til det er trolig at det er så få andre normative holdepunkter å henvise til.

I alle disse tre typene tilfeller er streng subsumsjon uoppnåelig. Det som mangler, må fylles inn med skjønnsmessige vurderinger, enten «by default or by demand». Slike tilfeller er eksempler på det Wittgenstein mener når han sier at regler lar bakdører stå åpne. Praksis må fylle inn eller lukke dørene (Wittgenstein 1969:§ 144). Det må fattes beslutninger bygget på god dømmekraft både om hva som er sakens fakta, og hva som bør følge av disse fakta. Ubestemtheten tvinger frem bruk av skjønn.

Denne måten å forstå skjønnets omstendigheter på gjelder ikke bare jussen. Den gjelder også for eksempel klinisk skjønn i medisinsk diagnose og behandling. I kurativ medisin (i motsetning til mye preventiv medisin) er formålet å nå frem til konklusjoner om individuelle tilfeller, dvs. konklusjoner om hvilke sykdommer en pasient har, og hvordan de best kan behandles. Diagnoser og behandlingsregimer er ideelt sett bundet sammen som instrumentelle normer eller det Kant kalte «hypotetiske imperativer» (Kant 1970:28), som foreskriver hvilke midler man bør velge for å nå bestemte mål. De uttrykker en formålsrasjonell logikk (Weber 1972:17). Hvis pasienten har tette blodårer til hjertet, så foreta en utblokking eller en bypassoperasjon. Antesedenten beskriver diagnosen, konsekventen beskriver behandlingen. Hypotetiske imperativer kan, på samme måten som logiske og juridiske slutningsregler, uttrykkes i hvis-så-setninger. Men tenkningen bak er en helt annen. Hypotetiske imperativer antas å uttrykke velbekreftede empiriske forbindelser mellom aktiviteter (midler) og ønskede tilstander (mål). Når hypotetiske imperativer fungerer som «warrants» i praktiske resonnementer, er deres styrke avhengig av hvor godt bekreftet forbindelsen mellom mål og middel antas å være. Ved hypotetiske imperativer finnes det, på samme måten som ved rettsregler, en subsumpsjonsproblematikk. Men den er treleddet, ikke toleddet som ved rettsregler: Den gjelder både antesedenten, konsekventen og forbindelsen mellom dem. Grunnen er at forbindelsen mellom premisser og konklusjon ved hypotetiske imperativer er empirisk, ikke logisk eller normativ.

I medisinen, som i jussen, er streng subsumpsjon trolig bare et uoppnåelig ideal. Diagnoser er ofte omstridte. Ofte finnes alternative behandlinger for samme sykdom, og det kan være uklart hvilken som er best. Økonomiske hensyn kan blandes med medisinske, for eksempel når en behandling koster mye, og når det å gi den til en pasient eller pasientgruppe vil nedprioritere andre pasienter eller pasientgrupper.¹² Siden subsumpsjonsproblematikken ved hypotetiske imperativer er treleddet, finnes det minst fire typer tilfeller hvor slike garantister ikke kan oppnå streng subsumpsjon.

- 1 I den første typen tilfelle er antesedenten klar, mens konsekventen ikke er det. Dette dekker i grove trekk tilfeller hvor sykdommen er lett å diagnostisere, men hvor det ikke finnes noen uomstridt standard behandling.
- 2 I den andre typen tilfeller er antesedenten vag, men konsekventen klar. Dette dekker i grove trekk typer av tilfeller hvor det er vanskelig å sette diagnose, men hvor behandlingen er relativt uomstridt, når diagnosen er satt. Situasjoner hvor det er vanskelig å diagnostisere, kan være mange ting. Akuttmedisin er full av en type eksempler. Hvis en lege har en pasient med brystmerter og er to timer fra legevakt, har hun ikke tilgang til blodprøver eller røntgen, og EKG gir ikke sikre svar. Her blir skjønn ekstremt viktig. Skal man ha ryggen fri og transportere alle med brystmerter til sykehuset, eller skal man bruke skjønn for å bestemme grensetilfellene som må sendes, selv om man ikke har klare holdpunkter for hjertesykdom?¹³
- 3 I den tredje typen tilfelle er både antesedenten og konsekventen uklar. Dette er trolig en av de

12 Av plasshensyn er det noen viktige diskusjoner om klinisk skjønn vi ikke kan gå inn på. Det er vår oppfatning at skjønn er et element i alle kliniske beslutninger, enten de er basert på statistisk materiale (som ved evidensbasert medisin) eller på nærgående kjennskap til pasientenes individuelle situasjoner. Slike ting som evidensbasering vil neppe eliminere skjønn. Men det vil kunne vri skjønnsutøvelse fra det å skulle ta beslutninger om enkelttilfeller på basis av usystematiserte erfaringer alene til det å skulle ta beslutninger om enkelttilfeller ved å anvende generelle handlingsregler.

13 Dette eksemplet skyldes vi Anne Kveim Lie.

to typer situasjon (den andre er den fjerde nedenfor) som i medisinen mest vanlig krever klinisk dømmekraft for å fylle gapet mellom premisser og konklusjon. Det dekker i grove trekk for eksempel det som ofte kalles «diffuse lidelser», som nakkesleng, fibromyalgi, utbrenthetsyndromer og liknende. Det dekker også mange av de såkalte «psykiske» sykdommene. I slike tilfeller er det vanskelig å lage en diagnose (delvis fordi slike sykdommers etiologi er uklar), de diagnostiske begrepene er omstridte, og det finnes ingen ukontroversielle behandlingsregimer.

- 4 Den fjerde typen tilfelle er det som klarest skiller medisinen fra normative disipliner som jussen. Når hypotetiske imperativer fungerer som garantister i praktiske resonnementer, er deres styrke avhengig av hvor godt empirisk bekreftet forbindelsen mellom mål og midler er. Det betyr at selve forbindelsen mellom premisser og konklusjon reiser en subsumpsjonsproblematikk som ikke finnes ved rettsregler, fordi forbindelsen der er normativt stipulert. Hvis en person har begått et overlagt drap, skal han idømmes inntil 21 års fengsel som regel. Man trenger da ikke særegne undersøkelser for å se om forbindelsen mellom antesedenten og konsekventen her holder. Den holder i kraft av å være fastsatt som norm. Hvis den ikke holder, betyr det at normen er ugyldig, ikke at det er noe empirisk galt med forbindelsen. Slik er det ikke ved hypotetiske imperativer. Her må forbindelsen begrunnes empirisk. Problemet i medisinen – som i en del andre profesjoner – er at empiriske forbindelser av denne typen må dokumenteres statistisk. Det foreligger sjelden strengt begrunnede kausale lover.¹⁴ Mye – kanskje det meste – av medisinsk kunnskap foreligger som aggregerte data, hvor man selvsagt også kan gjøre velbegrunnede antakelser om kausalitet. Men fra aggregerte data kan man ikke trekke entydige konklusjoner til individnivå. Fra det faktum at en medisin har dokumentert

14 Dette skillet mellom kausale lover og statistiske sammenhenger er ikke uproblematisk. Siden vi ikke kan gå inn på dette her, holder vi oss til Hempels klassiske skille (Hempel 1970:335ff.).

effekt i 85 % av tilfellene, kan man ganske enkelt ikke slutte at den også vil virke i dette tilfellet. Streng subsumpsjon av individuelle tilfeller under lovmessige sammenhenger er da uoppnåelig, og den praktiserende legen må bruke sin kliniske dømmekraft for å avgjøre om et bestemt mål-middel-skjema, som kan være statistisk veldokumentert, faktisk kan anvendes på den og den konkrete pasienten.

V Skjønnets normative kontekster

Skjønn er, som vi har sagt, resonnering om hva som bør gjøres i enkelttilfeller. Vi har diskutert skjønnets omstendigheter – de betingelser av ubestemthet som nødvendiggjør skjønn – ut fra en enkel modell for praktisk argumentasjon, med jus og medisin som eksempler. Vi har sett at det er både likheter og forskjeller mellom jus og medisin.

Som en resonneringsprosess er skjønn bundet på forskjellige måter. For det første er skjønn i en definisjonsmessig forstand bundet, ettersom det utøves relativt til visse handlingsregler, slik som vi har diskutert i det foregående avsnittet. For det andre er skjønn som resonneringsprosess bundet av allmenne rasjonalitetsnormer. For det tredje er skjønn bundet i den forstand at det er situert innenfor kontekster av normative forventninger. Vi kaller dette skjønnets normative kontekster.

Disse normative bindingene fungerer på en annen måte enn «warrants» eller garantister i praktiske resonnementer. Garantister muliggjør en overgang fra premisser til konklusjon i enkelttilfeller, mens skjønnsk kontekster definerer de mest generelle kravene til den virksomhet eller det system som skjønnsutøvelsen inngår i. Noe av det særegne og problematiske ved skjønn er at det står i et indre spenningsforhold til dets egne normative kontekster. Skjønn er resonnering med svake garantister, og det arbeider under bestemte byrder, noe som gjør at det ofte ikke kan levere det de normative kontekstene det er situert innenfor, forlanger.

Vi kan skille mellom ulike normative konteks-

ter for skjønn via noen enkle distinksjoner: (a) mellom kontekster med et strengt komparativt¹ konsistenskrav og kontekster med et krav om *individualisering*; (b) mellom to typer komparativ konsistenskrav: prinsippet om formell rettferdighet, eller *likebehandlingsprinsippet*, på den ene siden, og *reproduserbarhet* på den andre. Dette gir tre idealtypiske normative skjønnsk kontekster: (i) Kontekster hvor skjønn er bundet av det konsistenskrav som følger av likebehandlingsprinsippet (ii) kontekster hvor skjønn er bundet av det konsistenskrav som følger av reproduserbarhetsprinsippet; og (iii) kontekster hvor det foreligger et krav om individualisering. Rettslig skjønn er av den første typen. Klinisk skjønn er primært av den andre typen. Omsorg av ulike slag er eksempel på den tredje typen. Kontekstene kan også blandes og kolliderer med hverandre. Et eksempel på en blandet og uoversiktlig skjønnsk kontekst er bakkebyråkraters skjønn ved tildeling og utmåling av offentlige velferdsytelser.

Likebehandlingsprinsippet

Det rettslige skjønnet er det fremste eksemplet på et skjønn som arbeider under likebehandlingsprinsippet. Det spesielle med rettslig skjønn er at det er bundet av presedenser, og at avgjørelser i sin tur kan fungere som presedenser for fremtidige tilfeller. Det som blir besluttet nå, vil ha rettsfølger for fremtiden og skal være en rettsfølge av beslutninger i fortiden. Det som skaper presedenser i denne betydning, er likebehandlingsprinsippet (MacCormick 1978:73ff.). Det krever at like tilfeller skal behandles likt. Bare relevante forskjeller mellom tilfeller kan rettferdiggjøre ulik behandling av dem. Hvis likebehandlingsprinsippet ikke fantes, ville det ikke finnes presedenser i rettslig forstand. Det ville da ikke ha vært noen grunn til å konsultere tidligere avgjørelser eller tenke på de fremtidige legale virkningene av nåtidige beslutninger. Likebehandlings-

15 Vi bruker uttrykket «komparativ konsistens» for å skille det fra logisk konsistens. Logisk konsistens foreligger hvis et system av påstander er fritt for selvmodsigelser. Det er ikke det vi er ute etter her. Komparativ konsistens foreligger hvis samme sak blir bedømt likt av ulike personer, på ulike tidspunkt eller i ulike situasjoner.

prinsippet forlanger komparativ konsistens i bedømmelser over tid, rom og personer (de som bedømmer). Men problemet med skjønn er at det står i et indre spenningsforhold til dette prinsippet. Skjønn har – på grunn av svake garantister – en indre tilbøyelighet til å true komparativ konsistens over tid, i rom og mellom personer. Skjønn innfører et ikke eliminerbart moment av vilkårlighet. Det samme tilfellet kan bli bedømt ulikt på ulike tidspunkter og steder og av ulike personer, selv om ingen ting ved saken selv har forandret seg, og selv om bedømmelsen ikke har blitt dårlig utført. Dette har vi mengder av eksempler på. En relevant type eksempler er bedømmelser av eksamensbesvarelser, spesielt i fag hvor det ikke finnes noen fasit. Grunnen til at det er en slik spenning, er ikke at skjønn per se står i motstrid til likebehandling. Skjønnsutøvelse kan også resultere i lik, eller relativt lik, bedømmelse, og gjør det ofte. Bedømmelser av eksamensbesvarelser illustrerer begge disse sidene ved skjønn. Sensorer er ofte forbausende enige. Men ofte er det også store – og ofte uforklarlige – sprik i bedømmelsene. Ved klagesaker, hvor forskjellige komiteer får seg forelagt nøyaktig samme besvarelse, blir det av og til dramatiske karakterforandringer, uten at man kan si at den ene eller den andre komiteen har gjort dårlig arbeid. Grunnen til spenningen er at skjønn er en type resonnering som kan, men ikke nødvendigvis må (vilkårlighet kan slå ut begge veier), true de konsistensbetingelser som likebehandling krever, nemlig likhet i fravær av relevante forskjeller. Og det kan true disse konsistensbetingelsene selv om det blir utøvd så samvittighetsfullt og grundig som vel mulig.

Reproduserbarhetsprinsippet

Klinisk skjønn arbeider ikke under likebehandlingsprinsippet. En klinisk bedømmelse, for eksempel en diagnose, er ikke bundet til presedens og blir ikke en presedens, med unntak, selvsagt, av når den inngår i rettslige kontekster. Men det finnes et krav til komparativ konsistens også i kliniske bedømmelser. Hvis en lege diagnostiserer en pasient som tuberkuløs ved $t(0)$, bør han også diag-

nostisere ham som tuberkuløs ved $t(1)$, om pasienten ikke har blitt kurert i mellomtiden. Andre leger bør også komme til samme konklusjon. Hvis ikke må den ene eller den andre diagnosen, eller begge, være feil. Dette er viktig, blant annet fordi diagnoser følger pasientene gjennom behandlingssystemet. Fullstendig nydiagnostisering av pasienter, med gjennomføring av alle testbatteriene på nytt, er et relativt sjeldent fenomen, og blir oftest bare foretatt ved mistanke om noe spesielt, eller ved diagnoser som i utgangspunktet er usikre. Men det som begrunner dette konsistenskravet, er ikke likebehandling, men et krav om at diagnoser må være reproduserbare. Dette er en annen type normativ kontekst – reproduserbarhet er også et normativt krav. Kravet om reproduserbarhet er forskjellig fra prinsippet om likebehandling.

Likebehandling er en måte å uttrykke en idé om «fairness» mellom personer på. Reproduserbarhet uttrykker en annen idé, nemlig tanken om at hvis noe ikke kan bli reprodusert, er det gode grunner til å tro at det ikke er virkelig, dvs. at det er et fantasi-produkt eller en feiltakelse. Poenget er dette: Skillet mellom to måter å begrunne kravet om komparativ konsistens på lager en grov distinksjon mellom to slags normative kontekster for skjønn, eller to måter som skjønn er bundet på. Den første typen kontekst er karakterisert ved at prinsippet om likebehandling fungerer som en normativ begrensning ved å pålegge et krav om komparativ konsistens. Den andre typen kontekst er karakterisert av en annen type normativt rammeverk, nemlig reproduserbarhet. Reproduserbarhet pålegger også et krav om komparativ konsistens, som likner, men har en annen begrunnelse. Det moment av vilkårlighet som hefter ved skjønn, kan også true konsistensbetingelsene for klinisk skjønn, av samme grunn som de kan true konsistensbetingelsene for rettslig skjønn. Klinisk skjønn står også i et indre spenningsforhold til sin egen normative kontekst.

Individualiseringsprinsippet

Når en sykepleier tenker igjennom hvordan hun skal pleie og vise omsorg overfor en døende pasi-

ent, kan hennes resonneringsprosess kalles en type skjønn. Mange tenkere innenfor sykepleiefaget vil da også bruke begrepet skjønn for å karakterisere en slik prosess (Alvsvåg 2002:208–222). Sykepleieren skal finne ut hva som – alt tatt i betraktning – er til denne spesielle pasientens beste. Hun opererer da innenfor et normativt rammeverk som krever at hver enkelt pasient behandles i sin unikhhet. Dette kan kalles et krav om *individualisering*. Vi har her brukt en sykepleier som eksempel, men samme type resonnement brukes av leger eller av sosialarbeidere ved tildeling av behovsprøvde velferdsytelser og -tjenester. Pasienter eller klienter kan ha behov som er spesielle og situasjonsspesifikke. Ergo kan tilnærmingen til denne spesielle pasienten eller klienten ikke bestemme hvordan man skal forholde seg til andre pasienter, som kan ha helt andre behov. Betraktningene er ikke komparative. De bygger på hva som er det beste å gjøre for en bestemt pasient eller klient i en bestemt situasjon. Kravet om individualisering kan derfor stå i en *ex ante*-konflikt med kravet om likebehandling når knappe ressurser må fordeles mellom mange. Men konflikten kan også vise seg *ex post*. Selv om standarden for hva som er «det beste» – f.eks. mindre lidelse eller bedre fysisk eller sosial funksjon – er den samme for alle, kan forsøket på å yte den enkelte rettferdighet komme i konflikt med kravet om formell rettferdighet. De skjønnsmessige vurderingene av de enkelte tilfeller hver for seg kan resultere i ulikebehandling av tilfeller som i relevante henseender er like. Det skal vi ta opp nedenfor.

Skjønnskontekster karakterisert av individualisering reiser en annen type problem enn de to andre diskuterte kontekstene. Her foreligger det ikke et indre spenningsforhold mellom skjønn og et eller annet komparativt konsistenskrav. Men det foreligger en permanent mulighet for noe som kan kalles *perfeksjonistisk svikt*. Individualisering avkledd ethvert komparativt konsistenskrav er i bunnen et perfeksjonistisk ideal. Men det er samtidig noe som ikke har noen logisk eller naturlig grense. Det kan ses hvis man spør: Når er individualisering perfekt? Det spørsmålet har ikke noe klart svar. Hvis man har nok tid, penger og kref-

ter, kan man drive individualisering så langt man vil, på grunnlag av «tykkere og tykkere beskrivelser» av det unike tilfellet, uten noen gang å komme til den endelige og perfekte tilstanden. I praksis er det likevel ikke helt slik. Individualisering har et formål, for eksempel å minske den enkeltes lidelse eller forbedre hans fysiske, psykiske og sosiale funksjonsevne. Den individualiserte behandlingen er ferdig når formålet er oppnådd.

Men skjønnets moment av vilkårlighet kan i individualiserende kontekster likevel komme i konflikt med kontekstenes egne idealer om hvor langt individualiseringen bør drives. Og skjønnets avhengighet av begreper, beskrivelser, garantister og liknende kan føre til mindre individualisering enn man både tror og ønsker. Det har for eksempel blitt påvist empirisk at sykepleiere ofte tror at de har en mye mer individualisert tilnærming til pasienter enn de faktisk har (Kvigne 2004:81–82). Skjønn er tvetydig. Dets moment av vilkårlighet kan slå ut både i mindre like bedømmelser enn man tror, og da komme i konflikt med komparative konsistenskrav, og i mer standardiserte bedømmelser enn man tror, og da komme i konflikt med idealer om individualisering.

Blandede kontekster

Skjønnskontekster kan blandes, og blandinger kan skape bestemte problemer. I grove trekk kan i alle fall to slags konflikter mellom kontekster oppstå: (a) Konsistens i én kontekst kan kreve konsistens i en annen kontekst, men denne kan ikke leveres. Likebehandling kan kreve reproduserbarhet, men trenger ikke alltid å få det. (b) Betraktninger i én kontekst kan undergrave kravet om konsistens i en annen kontekst. Omsorg forlanger individualisering, men det kan være et problem hvis tid, penger og energi er knappe ressurser, som de som oftest er. Da har man et prioriteringsproblem, som ikke kan løses uten å ta hensyn til andre enn ens eget unike tilfelle. Resultatet kan bli ubegrunnet ulikebehandling, hvis individualiseringskravet tar overhånd, eller utilstrekkelig individualisering, hvis kravet om likebehandling tar overhånd.

Begge disse typene blanding forekommer for eksempel i det skjønnnet som profesjonelle utøver som portvakter i velferdsstaten (Terum 2000). De skal slå fast hvem som faller inn under bestemte kategorier av trengende og dermed er berettigede til visse ytelser, og hva de så er berettigede til.¹⁶ Visse sosiale rettigheter, for eksempel barnetrygden, gir ikke rom for skjønn. Andre, som økonomisk sosialhjelp, er skjønnsbaserte både for rettsfakta (antesedenten) og rettsfølger (konsekventen). La oss illustrere dette med kravene til uførepensjon, som gir rom for skjønn på rettsfaktasiden, men ikke når det gjelder rettsfølger. Faller en person inn under kategorien «ufør», er rettsfølgen – hva personen har rett til – klar. Men hvem er uføre?

Vi antar at en person lider av en «diffus» sykdom. En lege som skal vurdere om noen bør få uføretrygd, gjør diagnostisk og prognostisk arbeid innenfor en legal ramme. Han lager ikke bare en klinisk bedømmelse som – ideelt sett – bør være reproducerbar. Han lager også en klinisk bedømmelse som går inn i en rettslig prosess, i den forstand at den kan bli henvist til i liknende fremtidige saker. Det er da to slags krav om komparativ konsistens involvert, det som begrunnes av likebehandlingsprinsippet, og det som begrunnes av kravet om reproducerbarhet. Loven forlanger en klar bedømmelse av en persons evne til å tjene til eget livsopphold. Dette blir forlangt på grunn av sammenlikningen med andre tilfeller. Hvis bedømmelsen er uklar, vil vilkårlighet i rettsfølgene kunne bli resultatet. Men legen kan ikke lage en slik klar vurdering. «Diffuse» lidelser passer dårlig med det kravet om reproducerbarhet som styrer medisinsk diagnostikk. Loven forlanger da noe som legen ikke kan fremskaffe, og hvor det er meget sannsynlig at forskjellige leger vil bedømme meget ulikt. Reproducerbarhet oppnås ikke. Dermed har vi et spenningsforhold også til likebehandlingsprinsippet (Terum og Nergård 2001).

Denne korte gjennomgangen av skjønnstekster viser hvordan kontekstene binder skjønn. Likebehandling krever komparativ konsistens fordi

tilfeller som i normativ forstand ikke kan skilles fra hverandre, skal behandles likt. Ulik behandling krever normativt relevante forskjeller. Tillatte argumenter i en slik diskusjon etablerer normativ likhet eller forskjell mellom saker. I bunnen må slike argumenter bygge på en teori om normativ relevans. Reproducerbarhet krever komparativ konsistens fordi man har grunn til å tro at fenomener som ikke kan reproduseres, kan være et produkt av forskerens eller klinikerens fantasi eller metoder. Tillatte argumenter i en slik diskusjon gjør det troverdig å mene at noe eksisterer eller ikke eksisterer. En type argumenter bygger på triangulering av metoder. Hvis to eller flere metoder gir samme resultat, har man grunn til å tro at resultatet er robust, dvs. at et fenomen virkelig eksisterer eller ikke eksisterer. Man kan også la ulike grupper utføre samme eksperimentet eller undersøkelsen. Hvis de får samme resultat, har man grunn til å tro at resultatet er robust. I bunnen må slike argumenter bygge på en teori om verdens beskaffenhet i kombinasjon med en kunnskapsteori.

Hvordan resonnering blir bundet på forskjellig måte i de to kontekstene, kan da lett ses. Argumenter som er bygget på en teori om moralsk relevans, er irrelevante i resonnering om reproducerbarhet. Og omvendt har triangulering av metoder ingen plass i resonnering om likebehandling. Selv om komparativ konsistens er avgjørende viktig i begge kontekster, er helt ulike skiller mellom legitime og illegitime argumenter operative. Det ses også tydelig hvis man setter individualiseringskravet opp mot de to andre kravene. Da illustreres også den andre typen konflikt mellom skjønnets normative kontekster. Legitime argumenter i en kontekst styrt av individualiseringskravet går på det spesielle eller unike ved personens behov eller situasjon. I en slik kontekst har ikke sammenlikning av tilfeller noen plass. Prinsippet er å følge den individuelle personens ønske eller ens egen vurdering av hva som er best for ham, helt uavhengig av hva som er godt for andre. Ved knapphet kan det medføre krasse konflikter for eksempel med likebehandlingsprinsippet.

¹⁶ For en analyse av denne type skjønnsutøvelse, se Goodin 1988:184ff.

VI Skjønnets byrder

I dette avsnittet skal vi forklare hvorfor det foreligger spenninger mellom skjønn og komparative konsistenskrav, for eksempel de som kreves av likebehandling og reproduserbarhet. Tanken er at det er noe ved skjønn som resonneringsform, eller som epistemisk fenomen, som skaper slike spenninger. Skjønn er under visse omstendigheter nødvendig for å nå frem til begrunnede konklusjoner om enkelttilfeller. Men det hører til skjønn som resonneringsform at til og med personer som resonnerer så omhyggelig som mulig og ikke lar seg lede av annet enn gode grunner, kan komme til ulike konklusjoner. Ved skjønnsutøvelse må vi forvente fornuftig uenighet, fordi skjønn inneholder kilder til variasjon i konklusjoner. Til det kommer også at skjønn kan utøves slumsete og misbrukes. Men vi er her ikke interessert i variasjon som skyldes slett utført arbeid, selv om det er et viktig nok problem i andre sammenhenger. Vi er interessert i kilder til variasjon som er innebygd i skjønn som resonneringsform, og som er like opphavelige som de omstendigheter som krever bruk av skjønn. Vi kaller disse kildene – med en omskrivning av et uttrykk fra John Rawls – skjønnets byrder (Rawls 1993:Lecture II, § 2). Til skjønnets byrder hører for eksempel følgende fenomener (listen er neppe komplett):

1 Et sentralt trekk ved skjønn er at det er *kasuistisk*. Kasuistikk bygger på analogisk resonnering, i motsetning til subsumpsjon. Analogisk resonnering bygger på vurderinger av konkret likhet og forskjell. For å nå en konklusjon om et tilfelle undersøkes det hvorvidt og i hvilken grad det er likt andre tilfeller hvor man allerede har felt en dom. Dette er kasuistikkens grunnleggende prinsipp: Konkret likhet med eller forskjell fra andre saker bestemmer utfallet i den nåværende saken. Det er også det grunnleggende prinsippet i ikke-kodifisert «case law» eller «common law», som er kasuistisk i sin natur. Det er to grunner til at kasuistikk er så viktig ved skjønn. Den første grunnen har å gjøre med *garantisters* rolle. Den andre har å gjøre med *normative konteksters* rolle. Hvis praktiske resonneringsfor-

mer er et kontinuum hvor garantistenes styrke er den viktige variabelen, ligger skjønn som sagt i den enden av kontinuumet hvor garantistene er svakest. I motsatt ende ligger subsumpsjon. I den type resonnering med svake garantister som skjønn er, er man henvist til konkret likhetsbedømming, kanskje spesielt når det gjelder etablering av situasjonsbeskrivelser (hvilken type situasjon som foreligger), men også når det gjelder å trekke handlingskonsekvenser fra disse. Den andre grunnen til kasuistikkens betydning er at dette er den eneste måten å forsøke å oppfylle komparative konsistenskrav på når subsumpsjon ikke er mulig. Da må man forsøke å etablere konkret likhet eller forskjell mellom enkeltsaker. Komparative konsistenskrav kan bli oppfylt som en bieffekt av dette hvis det bedømmes likt på tvers av situasjoner, tidspunkter og personer.

Men analogi er en intransitiv relasjon. At A er analog med B og B er analog med C, impliserer ikke at C er analog med A. Grunnen til at analogi er intransitiv, er at de bygger på likhet, som også er intransitiv. Identitet, derimot, er transitiv: Hvis A er identisk med B og B er identisk med C, er C identisk med A. Analogiers intransitivitet forklarer mange tilfeller av ikke-konsistente vurderinger over tid. Når en beslutning om sak A blir gjort under henvisning til en rekke beslutninger fra sak A og fremover, kan likheten med A bli meget tynn. Analogiers intransitivitet forklarer dermed noen av spenningene mellom skjønn og komparative konsistenskrav. Analogiers intransitivitet kan delvis bli børt på ved å behandle den første vurderingen som paradigme, presedens eller referansesak. Da lukker man en lang kjede av vurderinger eller forhindrer at en slik kjede oppstår. Men ofte er dette umulig fordi detaljene i den første beslutningen fort kan bli glemt. Referansesaken blir da en presedens slik den nå blir husket, ikke slik den opprinnelig var. Det er det grunnleggende problemet med all ikke-kodifisert rett i forhold til likebehandling. Gjeldende rett endres ved hver ny dom, men de som avsier dommer, tror at den er den samme hele tiden. De tror det fordi det eneste de har å støtte seg til, er sin egen feilbarlige, ustøttede og ukontrollerbare hukommelse. Det er

en indre tilbøyelighet i analogisk resonnering til å skape variasjon i bedømmelse over tid, situasjoner og personer. Noe av denne tilbøyeligheten kan bli forklart med analogiers intransitivitet. Skjønnets kasuistiske trekk skaper altså spenninger i forhold til komparative konsistenskrav, selv når skjønnnet blir utøvd så samvittighetsfullt som det kan bli.

2 En annen kilde til variasjon er *beskrivelsers ubestemthet*. Fordeling av velferdsgoder etter behov krever ofte komplekse beskrivelser av enkelttilfeller. Det samme gjør diagnostikk og rettslige avgjørelser mer allment. Hvis man skal sammenlikne tilfeller, må man dessuten alltid sammenlikne under bestemte beskrivelser, som sier noe om i hvilket henseende saker er like eller ulike. Beskrivelser kan være ubestemte, omstridte og avhengige av både den profesjonelles og klientens evne til artikulasjon. Ofte er beskrivelser dessuten ikke helt deskriptive, men inneholder normative (moraliske og politiske) elementer. Problemet er at det ikke finnes noe klart svar på spørsmålet om når en beskrivelse er kompleks eller rik nok. Da finnes det heller ikke noe klart svar på spørsmålet om når det man beskriver, er likt eller ulikt. Man kan – i en forstand – gjøre en beskrivelse så tynn eller tykk som man vil. Ofte er det eneste man har å holde seg til, en liste over relevante skjønnsfaktorer. Men den skaffer oftest bare kroker som beskrivelsen kan henges på, ikke kriterier for når den er rik nok. Slike kriterier ligger heller innbakt i lokale tradisjoner og kulturer på kontorene til sosialarbeidere, leger og sykepleiere og andre profesjonelle. Men lokale tradisjoner og kulturer kan variere betydelig. Beskrivelsers ubestemthet åpner opp for lokale tradisjoner og kulturer, som kan variere mye og utøve betydelig innflytelse på hvordan skjønn utøves. Lokale tradisjoner og kulturer er en kilde til forskjellighet og dermed også til spenninger mellom skjønnsutøvelse og komparative konsistenskrav.

3 I skjønn er det et uomgjengelig element av *førstepersonserfaring*. Skjønn kan bli utøvd på en høyst samvittighetsfull måte, og alle relevante fak-

torer kan være tatt i betraktning. Men det er likevel resonnering under betingelser hvor det ikke er klare regler, hvor regler lar hull stå åpne, eller hvor man må rangere regler i forhold til hverandre uten klare kriterier for prioritering. I slike situasjoner er lokale tradisjoner på den ene siden og første-personserfaringer på den andre siden nødvendige ingredienser for nå frem til begrunnede konklusjoner. Av og til går lokale tradisjoner og første-personserfaringer hånd i hånd, av og til gjør de det ikke. Det kan bety at det Polanyi kaller «personal knowledge», er en meget viktig ingrediens i skjønnsutøvelse (Polanyi 1958). Eller som Aristoteles sa om praktisk klokskap («phronesis»): Bare erfarne personer kan vise praktisk klokskap.¹⁷

To poenger må fremheves når det gjelder første-personserfaringer som kilde til variasjon. Det er en forskjell på dem som har mye og dem som har mindre erfaring. Folk har mer eller mindre erfaring, og det kan påvirke bedømmelser. Førstepersonserfaringer er dessuten erfaringer som har blitt gjort av spesifikke personer i spesifikke situasjoner. De vil dermed variere mellom personer, siden forskjellige liv er forskjellige stier gjennom verdens jungel. Profesjonelle karrierer er også forskjellige stier gjennom profesjonenes jungel. I resonnering hvor første-personserfaringer har en rolle å spille, kan konkrete personer derfor ikke fullt ut erstatte hverandre. Man kan ikke skifte ut A med B og forvente å få nøyaktig det samme igjen. Man kan bare forvente å få noe liknende. Hvis man erstatter én sykepleier med en annen, får man noe liknende tilbake, men ikke nøyaktig det samme som man hadde.

4 Ifølge John Rawls finnes det visse ikke eliminerbare tilfeldigheter («hazards») som påvirker både teoretisk og praktisk fornuft. Disse kaller han «the burdens of judgment» (Rawls 1993:54). Fornuften, både teoretisk og praktisk, er underlagt betingelser som fører til at enighet blant fornuftige personer ikke kan forventes for en del typer spørsmål, for eksempel dyptgående verdispørsmål eller spørsmål

17 Aristoteles 1973:65. Se også kap 3, III i denne boken.

om grunnleggende verdensoppfatninger. Noen av faktorene på Rawls' liste har blitt berørt ovenfor. Men det kan være viktig å presentere hele listen, dels fordi den inneholder ting som ikke har blitt nevnt ovenfor, og dels fordi den betrakter noen av de ovenfor nevnte kildene til variasjon i et litt annet perspektiv.

Rawls' liste inneholder seks punkter, som her blir presentert litt forenklet: (a) Relevante fakta i en sak kan være sammensatte, motstridende og vanskelige å vurdere fordi de peker i forskjellige retninger. (b) Selv om vi er enige om hvilke synspunkter som er relevante i en sak, kan vi være uenige om hvordan de skal vektes, og derfor komme frem til forskjellige standpunkter. (c) Til en viss grad er alle våre begreper ubestemte og sårbare for grensetilfeller. Begrepsbruk må derfor bygge på skjønn og fortolkning, der fornuftige personer kan bli uenige. (d) De erfaringene vi har hatt gjennom livet, former den måten vi velger ut fakta på og den måten vi vokter moralske og politiske verdier på. I moderne samfunn med mangeartede posisjoner, med mange sosialt og kulturelt forskjellige grupper og mange typer arbeidsdeling, er menneskenes erfaringer forskjellige nok til at vurderinger kan bli forskjellige, i alle fall i saker med en viss kompleksitet. (e) Som oftest finnes det normative synspunkter med forskjellig styrke på alle sider i en sak, og en overordnet vurdering av disse synspunktene kan være meget vanskelig. (f) Systemer av sosiale institusjoner har et begrenset sosialt rom. Man kan ikke realisere alle mulige positive verdier samtidig. Dette krever prioriteringer mellom forskjellige verdier som alle i og for seg kan være like positive. For slike prioriteringer har vi ofte ikke klare og uomstridte kriterier. «The burdens of judgment» er kilder til variasjon. Hvis de – som Rawls mente – påvirker all bruk av fornuft, både teoretisk og praktisk, så påvirker de også skjønn, som er en type praktisk resonnering.

Når vi hevder at det er skjønnets byrder som for en stor del forklarer spenningene mellom skjønn og komparative konsistenskrav, er det viktig å være presis med hensyn til hva det betyr.

Det betyr for det første ikke at skjønn vanligvis blir utøvd på en skjødesløs måte. Skjønnets byrder kan påvirke utfallet av skjønnsutøvelse og skape spenninger mellom skjønn og komparative konsistenskrav, selv om skjønn blir utøvd på mest mulig informert, bevisst og samvittighetsfull måte. Det hører til skjønnets natur som resonneringsform at komparative konsistenskrav kan være vanskelige å tilfredsstille. Skjønn er en type resonnering som er underlagt noen uomgjengelige kilder til variasjon.

For det andre, det betyr heller ikke at skjønn aldri blir utøvd på en skjødesløs måte. Selvsagt finnes det skjødesløs skjønnsutøvelse, og det kan også skape problemer i forhold til komparative konsistenskrav. Men dette dreier seg ikke om prinsipielle vanskeligheter, og de kan bli korrigert ved å rette opp skjødesløs resonnering. Skjønnets byrder, derimot, reiser problemer av en annen type.

For det tredje, hvordan skjønnets byrder påvirker utfallet av skjønnsutøvelse, kan være avhengig av skjønnets omstendigheter. Skjønn i fravær av lover og regler er noe annet enn skjønn som skal fylle tomrom i lover og regler, eller skjønn som lover og regler forlanger. Det er én ting å resonnerer bare på grunnlag av eksempler på tidligere avgjørelser. Det er noe annet å resonnerer på grunnlag av en lov som forlanger skjønn og som spesifiserer hvilke faktorer som skal vektlegges. Selv om skjønn er resonnering med svake garantister, kan likevel garantistenes styrke være forskjellig.

VII Avsluttende bemerkninger

Et viktig tema i diskusjoner om skjønn er spørsmålet om hvordan skjønnsutøvelse kan ansvarliggjøres.¹⁸ Grunnen til at en slik diskusjon oppstår, er nettopp det spenningsfylte forholdet mellom skjønn og komparative konsistenskrav – som ved likebehandlingsprinsippet. Det element av vilkårlighet og variasjon som skjønn medfører, og som

¹⁸ Om dette se videre kap. 9 og kap. 15.

kan forklares med skjønnets byrder, utgjør et betydelig normativt problem i moderne rettsstatlige velferdsstaters kjerne. Det er også et problem for tillit til profesjonelles vurderinger og beslutninger. Vi skal ikke her komme med forslag til tiltak for ansvarliggjøring, men vi skal peke på ett enkelt skille som det kan være viktig å ha i mente i slike diskusjoner.

Skillet – som følger av vår analyse – går mellom vilkårlighet som skyldes skjodesløs skønnsutøvelse, og vilkårlighet som skyldes essensielle trekk ved skjønn som resonneringsform. Skjodesløs skønnsutøvelse kan man gjøre noe med, mest drastisk ved å avskjedige dem som konsekvent er skjodesløse. Men det er vanskeligere å gjøre noe drastisk med skjønnets byrder, uten å avskaffe skønnsutøvelse som sådan. Skjønn er nå en gang resonnering med svake normative holdepunkter, og det er neppe så mye å gjøre med det. Ved skjønnets byrder er det først og fremst bevisstgjøring som er viktig, slik at man forstår hvorfor personer som alle resonnerer samvittighetsfullt og grundig, kan komme til forskjellige konklusjoner om samme sak. Bevisstgjøring er det første skrittet, men det trenger ikke være det siste. Bevisstgjøring om skjønnets byrder kan være grunnlaget for andre tiltak. Det er mulig å tenke seg overprøvingsordninger som kan utjevne urimelige utslag av skjønnets byrder. Det er også mulig å tenke seg ordninger som til en viss grad kan holde noen av byrdene, for eksempel innflytelsen fra erfaringer i første person og vage begreper, i sjakk. Disse ordningene har trolig det felles at de må forankres i argumentasjonsfellesskaper som kontinuerlig gjør skjønnets byrder til gjenstand for diskusjon.

Litteratur

- Abbott, A. (1988) *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: Chicago University Press.
- Alexy, R. (1994) *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Alexy, R. (2002) Afterword. I: R. Alexy *A Theory of*

- Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Alvsvåg, H. (2002) Klinisk skjønn. I: I.T. Bjørk, S. Helseth og F. Nortvedt (red.) *Møte mellom pasient og sykepleier*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Arendt, H. (1979) On Hannah Arendt. I: M.A. Hill (red.) *Hannah Arendt, Recovery of the Public World*. New York: St. Martins Press.
- Aristoteles (1973) *Etikken*. Oslo: Gyldendal.
- Barak, A. (1989) *Judicial Discretion*. New Haven: Yale University Press.
- Berlin, I. (1973) *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Dworkin, R. (1978) *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Galligan, D.J. (1986) *Discretionary Powers: A Legal Study of Official Discretion*. Oxford: Clarendon.
- Goodin, R. (1988) *Reasons for Welfare: The Political Theory of the Welfare State*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Günther, K. (1988) *Das Prinzip Angemessenheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hempel, C.G. (1970) Aspects of Scientific Explanation. I: C.G. Hempel *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*. New York: The Free Press.
- Hobbes, T. (1973/1651) *Leviathan*. Everyman's Library. London, Melbourne, Toronto: Dent.
- Jamous, H. og Pelouille, B. (1970) Changes in the French University-Hospital System. I: J.A. Jackson (red.) *Professions and Professionalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1970/1785) *Grunnlegging til moralens metafysikk*. I: I. Kant *Morallov og frihet. Moralfilosofiske skrifter*. Utvalg, innledning og oversettelse ved Eivind Storheim. Oslo: Gyldendal.
- Kvigne, K. (2004) *Når kvinner rammes av hjerne- slag. En fenomenologisk og feministisk studie av kvinnelige slagpasienter og av sykepleieres erfaringer med slagrammede*. Oslo: Det medisinske fakultet (ph.d.-avhandling).
- Larson, M.S. (1977) *The Rise of Professionalism*. Berkeley: University of California Press.
- Lévi-Strauss, C. (1962) *La pensée sauvage*. Paris: Plon.

- MacCormick, N. (1978) *Legal Argumentation*. Oxford: Oxford University Press.
- Polanyi, M. (1958) *Personal knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Schnädelbach, H. (1992) Rationalität und Normativität. I: H. Schnädelbach *Zur Rehabilitierung des animal rationale*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Terum, L.I. (2003) *Portvakt i velferdsstaten: Om skjønn og beslutninger i sosialt arbeid*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Terum, L.I. og Nergård, T.B. (2001) Uførepensjon og likebehandling. I: A.H. Bay (red.) *Virker velferdsstaten?* Oslo: Høyskoleforlaget.
- Toulmin, S. (1958) *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1972) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
- Wittgenstein, L. (1969) *Über Gewissheit*. Oxford: Blackwell.
- Wright, G.H.v. (1963) *Norm and Action: A Logical Enquiry*. London: Routledge & Kegan Paul.